

College voor Toetsen en Examens

GESCHIEDENIS HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN
2026

Versie 2, juli 2024

INHOUD

VOORWOORD	4
1 Inleiding	5
1.1 Korte geschiedenis van het nieuwe examenprogramma en de syllabus voor het CE	5
1.2 Verschil havo en vwo	5
1.3 De specificaties van een aantal kenmerkende aspecten in de syllabus	5
1.4 Opbouw van het examen in grote lijnen	6
2 Het centraal examen HAVO	7
2.1 Tijdsduur en zitting	7
2.2 Domeinen in het examenprogramma	7
2.3 Verdeling CE-stof en SE-stof	7
2.4 Centraal examen en syllabus	7
2.5 Schoolexamen en handreiking	7
2.6 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	7
3 Domein A	8
3.1 Woord vooraf	8
3.2 Tijd	9
3.3 Interpretatie	9
3.4 Betekenis nu	10
3.5 Overige sub domeinen	10
4 Domein B	11
4.1 Woord vooraf	11
4.2 Historische context: het Britse rijk 1585 -1900	12
4.3 Historische context: Duitsland in Europa 1918 -1991	16
4.4 Historische context: Nederland 1948-2008	20
4.5 Toelichting kenmerkende aspecten los van de historische contexten	24
Bijlage 1: Examenprogramma geschiedenis havo	27
Bijlage 2: literatuur	32
bijlage 3: lijst van kenmerkende aspecten opgenomen in het bronnenkatern van het centraal examen havo	33

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus geschiedenis havo 2026 kent geen wijzigingen ten opzichte van de syllabus 2025.

Verantwoording:

© 2024 College voor Toetsen en Examens, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag mits voorzien van een bronvermelding en zonder enige wijziging worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van het College. Het hergebruik van eventueel auteursrechtelijk beschermd werk van derden in dit werk is niet nader geregeld door het CvTE.

VOORWOORD

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten. Bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is ook een hulpmiddel voor degenen die zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2026. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2027 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2026 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2025 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2026 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. J.H. (John) van der Vegt MPM

1 INLEIDING

1.1 KORTE GESCHIEDENIS VAN HET NIEUWE EXAMENPROGRAMMA EN DE SYLLABUS VOOR HET CE

In 2001 heeft de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming een advies uitgebracht over een nieuw examenprogramma geschiedenis voor havo en vwo. In 2007 is het nieuwe examenprogramma in de vierde klassen van havo en vwo van start gegaan.

In het najaar van 2004 startte een pilot op een klein aantal havo-scholen. Vanaf 2006 zijn er op deze scholen pilotexamens geschiedenis op grond van kenmerkende aspecten zonder specificatie afgenomen. In 2007 is ook begonnen met een pilot op vwo-scholen, wat leidde tot het eerste pilotexamen geschiedenis vwo in 2010. Beide pilots zijn geëvalueerd en beschreven in rapporten van Cito, SLO en IVGD.

Om centrale examens op basis van domein A en B voor alle scholen van havo en vwo mogelijk te maken, bleek een nadere specificatie van domein B noodzakelijk voor zowel de docenten als voor de examenmakers. Docenten willen meer houvast om hun leerlingen op het examen voor te bereiden (zie de veldraadpleging van de VGN op www.VGNKLEIO.nl), examenmakers moeten er meer op kunnen rekenen dat de examenkandidaten in heel Nederland zich min of meer dezelfde leerstof hebben eigengemaakt.

Een 'Tussencommissie' van VGN, Cito, CvTE en SLO heeft onderzocht hoe een specificatie van domein B er in grote lijnen uit zou kunnen zien. Deze commissie adviseerde het ministerie van OCW om bij een deel van de kenmerkende aspecten het aantal historische voorbeelden, aan de hand waarvan de leerlingen een kenmerkend aspect kunnen verduidelijken, nader te specificeren. Om het open karakter van de oriëntatiekennis te behouden, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten te herkennen en uit te leggen aan de hand van niet vooraf beschreven voorbeelden.

Het ministerie verzocht daarop het College voor Toetsen en Examens om dit advies mede in acht te nemen bij het samenstellen van toekomstige syllabi. In aansluiting hierop heeft het ministerie besloten dat vanaf 2015 het centraal examen geschiedenis havo en vwo domein A in samenhang met domein B zal beslaan.

Omdat bleek dat docenten en leerlingen dit programma voor havoleerlingen als overladen ervoeren, is op verzoek van het ministerie in 2016 een werkgroep ingesteld om het examenprogramma substantieel te verlichten, ingaande het CE 2017.

In deze syllabus voor het examenjaar 2022 zijn de verlichtingsmaatregelen verwerkt.

1.2 VERSCHIL HAVO EN VWO

Op het centraal examen worden de verschillen tussen havo en vwo bij uitstek gemaakt door te onderscheiden in moeilijkheidsgraad van de opgaven en het examen als geheel. Dit kan tot uiting komen in verschillen in complexiteit van historische setting, bronnen en/of vraagstelling.

Verder worden in het centraal examen voor havo de tijdvakken 1 t/m 4 (zie domein B) **niet** geëxamineerd. Deze tijdvakken dienen wel terug te komen in het schoolexamen.

1.3 DE SPECIFICATIES VAN EEN AANTAL KENMERKENDE ASPECTEN IN DE SYLLABUS

De syllabuscommissie heeft gekozen voor een nadere specificatie van een aantal kenmerkende aspecten in drie clusters voor havo. Het betreft steeds een beperkt aantal kenmerkende aspecten dat in samenhang wordt gespecificeerd. Er is per cluster bovendien sprake van meer dan één tijdvak. Een dergelijk cluster wordt 'historische context' genoemd.

In de notatie van een historische context is sprake van:

- leidende vragen
- beschrijvende teksten

De samenhang van kenmerkende aspecten in een historische context wordt bevorderd door de leidende vragen. De leidende vragen hebben de beschrijvende tekst afgebakend.

Van de examenkandidaat wordt verwacht dat de historische contexten gekend worden.

Zie voor nadere informatie hoofdstuk 4 van deze syllabus.

1.4 OPBOUW VAN HET EXAMEN IN GROTE LIJNEN

De examens voor havo bestaan uit opgaven over de volgende perioden (zie ook subdomein A3 in het examenprogramma):

- Vroegmoderne tijd
- Moderne tijd
- Door de tijd heen

De perioden 'Prehistorie en Oudheid' en 'Middeleeuwen' worden dus niet bevraagd in het centraal examen havo. Examinering van deze perioden vindt plaats in het school examen. In het centraal examen vwo komen beide perioden komen wél terug.

Naarmate meer en rijkere kenmerkende aspecten bij een periode horen, worden daar vaker vragen over gesteld.

Examenvragen over wel gespecificeerde kenmerkende aspecten onderscheiden zich van vragen over niet gespecificeerde kenmerkende aspecten. In de pilotexamens vanaf 2006 en de examens vanaf 2015 is te zien hoe de vraagvormen bij niet gespecificeerde kenmerkende aspecten zich hebben ontwikkeld.

In het centraal examen wordt circa 65% van de scorepunten besteed aan vragen die oriëntatiekennis toetsen aan de hand van de specificatie in de historische contexten. Circa 35% van de scorepunten wordt besteed aan de toetsing van oriëntatiekennis die niet is gespecificeerd. In de examenvragen over deze niet nader gespecificeerde oriëntatiekennis kunnen alle kenmerkende aspecten aan bod komen, dus zowel de kenmerkende aspecten die terugkomen in een historische context als de kenmerkende aspecten die geen specificatie kennen. Daarbij geldt voor het havo de beperking dat in het centraal examen alleen de periode ná 1500 wordt getoetst.

In het bronnenkatern van het centraal examen worden de kenmerkende aspecten opgenomen zodat leerlingen deze bij de hand hebben bij het maken van de examenvragen. Bijlage 3 bevat de lijst van kenmerkende aspecten zoals die in het bronnenkatern te vinden zal zijn. Voor havo betreft het alleen de kenmerkende aspecten voor de periode na 1500.

2 HET CENTRAAL EXAMEN HAVO

2.1 TIJDSDUUR EN ZITTING

Raadpleeg hiervoor: Examenblad.nl.

2.2 DOMEINEN IN HET EXAMENPROGRAMMA

Domein A: Historisch besef

Domein B: Oriëntatiekennis

Domein C: Thema's (voor havo twee)

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

2.3 VERDELING CE-STOF EN SE-STOF

Voor het centraal examen geschiedenis havo geldt dat domein A in samenhang met de tijdvakken 5 t/m 10 in domein B wordt getoetst in het CE.

De andere domeinen en subdomeinen worden getoetst in het SE.

2.4 CENTRAAL EXAMEN EN SYLLABUS

Om de kandidaten adequaat voor te bereiden op het centraal examen is deze syllabus tot stand gebracht. Deze vormt het kader waarin de examens worden geconstrueerd. Zodra de syllabus definitief is vastgesteld, wordt deze gepubliceerd op www.examenblad.nl. Ook als concept worden syllabi op Examenblad gepubliceerd.

2.5 SCHOOLEXAMEN EN HANDREIKING

In het SE wordt tenminste domein A in samenhang met domein C, D en E getoetst. Ook de tijdvakken 1 t/m 4 uit domein B dienen in het SE te worden getoetst. Het staat de school vrij om meer dan het minimum aantal thema's in het SE aan te bieden. Zie voor een handreiking over PTA en SE de handreiking van de SLO op www.slo.nl.

2.6 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT

Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

3 DOMEIN A

3.1 WOORD VOORAF

In deze toelichting op domein A zijn alleen de onderdelen genoemd die worden getoetst in het centraal examen. Waar nodig zijn deze nader toegelicht.

De naam voor wat in domein A wordt beschreven is de afgelopen jaren aan verandering onderhevig geweest. Begrippen als historische vaardigheden, benaderingswijzen en structuurbegrippen en historisch besef werden afzonderlijk en/of samen gebruikt. In deze syllabus gebruiken we hiervoor: historisch denken en redeneren.

Ook de indeling van de diverse aspecten van historisch denken en redeneren is sinds de invoering ervan in de jaren negentig van de vorige eeuw (WIEG / Werkgroep Implementatie Eindexamen Geschiedenis), bij de invoering van de Tweede Fase in 1998, bij de vernieuwing daarvan in 2007 en bij de totstandkoming van de werkversie syllabus pilot in 2008 aan verandering onderhevig geweest, terwijl de inhoud ervan in grote lijnen gelijk bleef.

De huidige inhoud van domein A wordt in deze syllabus geordend volgens drie hoofdclusters van historisch denken en redeneren:

- 1 Tijd
- 2 Interpretatie
- 3 Betekenis voor nu

Deze indeling wijkt licht af van die van domein A in het examenprogramma, een gevolg van de keuze door een eerdere syllabuscommissie om de tekst meer naar leerlingen toe te schrijven. Het CvTE neemt zich voor om de tekst aan te passen, zodanig dat de indeling van domein A van het examenprogramma preciezer wordt gevolgd en de toegankelijkheid van de tekst gehandhaafd blijft.

Domein A wordt in het centraal examen getoetst aan de hand van domein B (en op het schoolexamen aan de hand van de domeinen C en D en, naar keuze, B). Het complexe karakter van geschiedenis vereist dat de kandidaat de verschillende onderdelen van domein A en domein B tegelijk en in relatie tot elkaar beheerst.

Bijvoorbeeld: bij het bepalen van de bruikbaarheid van informatie uit een bron over de Koude Oorlog kan de kandidaat rekening houden met de betrouwbaarheid ervan door te kijken naar de motieven van de maker (15) en gebruik te maken van kennis over de tijd waarin de bron is ontstaan (zoals kennis uit domein B).

Een ander voorbeeld: bij het beoordelen van de bruikbaarheid van informatie uit een bron (14) over oorzaken van een omwenteling kan de kandidaat rekening houden met achtergrond en motieven van de maker, het soort oorzaken dat de maker noemt (en niet noemt)(5), de representativiteit van zijn standpunt (15) en er daarbij rekening mee houden dat een begrip als 'burgerschap' of 'democratie' in die tijd deels een andere betekenis had dan nu (10).

In deze syllabus is een deel van de kenmerkende aspecten uit domein B nader toegelicht (zie paragraaf 4.5). Deze toelichtingen zijn bedoeld om toetsing van historisch denken en redeneren op het centraal examen beter mogelijk te maken. Alle kandidaten beschikken bij deze kenmerkende aspecten over dezelfde oriëntatiekennis.

Daarnaast kan historisch denken en redeneren op het centraal examen ook worden getoetst aan de hand van de niet nader toegelichte kenmerkende aspecten van domein B. In dat geval worden de examenvragen en bron(nen) in de tijd geplaatst.

3.2 TIJD

Tijd en chronologie

De kandidaat kan:

- 1 de tien tijdvakken gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen;
- 2 de tien tijdvakken plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen¹, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd en deze periodes gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen;
- 3 uitleggen dat elke ordening van tijd een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

Causaliteit

De kandidaat kan rekening houden met:

- 4 het niet-lineaire en multi-causale karakter van historische verschijnselen en gebeurtenissen
- 5 verschillende soorten oorzaken en gevolgen;

Bijvoorbeeld:

- directe en indirecte oorzaken, aanleiding (meest directe oorzaak), direct optredende gevolgen en gevolgen op de langere termijn, gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen, gevolgen van meer en minder belang op grond van bijvoorbeeld schaal, intensiteit, duur;
- oorzaken en gevolgen op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel- mentaal (waaronder godsdienstig) terrein.

- 6 het gegeven dat elke ordening van causaliteit een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

Continuïteit en verandering

De kandidaat kan:

- 7 in historische processen continuïteit en verandering onderscheiden;
- 8 verschillende soorten verandering herkennen;

Bijvoorbeeld:

- in tempo (tamelijk snel en plotseling of langzaam en geleidelijk), duur, schaal, intensiteit, omvang etc.
- op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel/mentaal terrein.

- 9 herkennen dat elke tijd materiële en immateriële sporen van het verleden in zich draagt;
- 10 omgaan met het verschil tussen unieke en generieke betekenissen van historische concepten; Bijvoorbeeld: begrippen als feodaal, imperialisme, centralisatie, democratie, burgerschap, oorlog en dergelijke hebben in de ene tijd en plaats een (deels) andere betekenis dan in een andere;
- 11 uitleggen dat elke ordening van continuïteit en verandering een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

3.3 INTERPRETATIE

Standplaatsgebondenheid

De kandidaat kan:

- 12 Menselijk gedrag (denken en doen) in het verleden verklaren vanuit de toen en daar bekende en geaccepteerde kennis en waarden en vanuit de identiteit van individuen en groepen die in die tijd en/of op die plaats leefden en hierbij rekening houden met verschillende factoren die de standplaatsgebondenheid van mensen of een groep bepalen. (Bijvoorbeeld: waardesystemen, politieke, sociaaleconomische en culturele oriëntatie, kennis, gender, karakter, toevallige factoren)

Bron en vraagstelling

¹ In het centraal examen havo zullen de perioden Prehistorie, Oudheid en Middeleeuwen niet worden bevraagd.

De kandidaat kan:

- 13 vraagstellingen gericht op (historisch) onderzoek formuleren aan de hand van voorgelegde bronnen;
- 14 informatie uit bronnen verzamelen uitgaande van een bepaalde vraagstelling en deze als bewijs gebruiken bij het beantwoorden van die vraagstelling;
- 15 de bruikbaarheid van informatie uit een of meer bronnen voor een bepaalde vraagstelling afwegen en daarbij rekening houden met:
 - de betrouwbaarheid van de informatie (mede bepaald door bijvoorbeeld de aard van de bron, de context waarin deze is ontstaan, de mate van geïnformeerdeheid van de maker, de standplaatsgebondenheid van de maker, de bedoeling van de maker of opdrachtgever, het publiek waarvoor deze bedoeld is, etc.)
 - de representativiteit van de informatie uit de bron; (bijvoorbeeld: in hoeverre geldt dit voor meer mensen en meer situaties?);
- 16 vaststellen wanneer men iets als een feit kan aanvaarden; zulke feiten onderscheiden van meningen en van vooroordelen en/of stereotypen;
- 17 uitleggen aan de hand van concrete voorbeelden of broninterpretaties dat geschiedverhalen een constructie zijn van het verleden.

3.4 BETEKENIS NU

Betekenis geven aan en oordelen over het verleden

De kandidaat kan:

- 18 uitleggen dat de wijze waarop mensen betekenis geven aan en oordelen over het verleden door de tijd heen verandert en per groep en individu kan verschillen en daarbij benoemen vanuit welke motieven/interesses/waardesystemen/verwachtingen mensen tot een waardering komen van wat belangrijk is uit het verleden (vergelijk met 12);
- 19 bij moreel oordelen over het verleden (door een ander) anachronistisch toepassen van het kader van waarden en normen (van die ander) op het verleden herkennen.

3.5 OVERIGE SUB DOMEINEN

In het examenprogramma wordt bij A2 gesproken over de tien tijdvakken als referentiekader. In de specificatie van domein B wordt nader aangegeven hoe daar in het CE over getoetst zal worden. ~~In de sub domeinen A1, A3, A4 en A5 zijn de cursief gedrukte delen uitsluitend voor vwo bedoeld. Zoals hierboven al vermeld, worden alleen de sub domeinen A4 t/m A7 nader gespecificeerd.~~

4 DOMEIN B

4.1 WOORD VOORAF

Om het karakter van de oriëntatiekennis te garanderen, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten op een algemener niveau te kunnen herkennen en uitleggen aan de hand van onbekende voorbeelden. Een aantal kenmerkende aspecten is gespecificeerd in een samenhangend cluster. We noemen zo'n cluster 'Historische context' Het betreft de volgende historische contexten:

- Het Britse rijk 1585-1900
- Duitsland in Europa 1918-1991
- Nederland 1948-2008

Functie van de 'leidende vragen'

Elke historische context is voorzien van twee of drie vragen, passend bij de bijbehorende kenmerkende aspecten. Bij het formuleren ervan is gelet op het aanbrengen van een consistente historische lijn. Bij elke vraag wordt aangegeven welke kenmerkende aspecten eraan gekoppeld zijn. De vraag geeft aan vanuit welke invalshoek de geschreven tekst door de kandidaten gekend moeten worden.

Functie van de beschrijvende tekst

Bij elke leidende vraag hoort een beschrijvende tekst die gekend dient te worden door de kandidaten. In deze tekst worden op hoofdlijnen de relevante historische ontwikkelingen, personen en begrippen genoemd met behulp waarvan de kandidaten de vraag moeten kunnen beantwoorden. De tekst is zoveel mogelijk geschreven zonder verbanden te leggen, voorbeelden te noemen of conclusies te trekken. Jaartallen die in de beschrijvende tekst genoemd worden, worden beschouwd als historische keerpunten en moeten door de kandidaten worden gekend. Kennis ervan dient om de juiste chronologie aan te brengen.

Toelichting op niet gespecificeerde kenmerkende aspecten

In paragraaf 4.5 is een schema opgenomen waarin bij bepaalde kenmerkende aspecten een toelichting is gegeven, naar analogie van de werkversie van de syllabus voor pilotscholen. Hiermee wordt voor een aantal kenmerkende aspecten de oriëntatiekennis nader geduid.

4.2 HISTORISCHE CONTEXT: HET BRITSE RIJK 1585 -1900

1. Op welke manieren ontwikkelden zich de Engelse koloniën in de Amerika's (1585-1833)?	
18	Het begin van de Europese overzeese expansie
21	De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
27	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
30	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap
	<p>Eind 16^e eeuw verkenden de Engelsen Noord-Amerika als mogelijke uitvalsbasis in de strijd met het katholieke Spanje en als eventuele kolonie. In 1620 stichtten de protestantse Pilgrim Fathers er een-Engelse nederzetting, met als doel er een geheel nieuwe samenleving te beginnen. In de 17^e eeuw groeiden de groepen kolonisten in Amerika gestaag. Aanvankelijk bestonden er handelscontacten met de inheemse bevolking. Bloedige oorlogen en geïmporteerde ziekten zorgden er daarna snel voor dat die inheemse bevolking werd gedecimeerd.</p> <p>De noordelijke koloniën aan de oostkust waren vestigingskoloniën, gericht op landbouw, handel en nijverheid. De koloniën in het zuiden ontwikkelden zich steeds meer tot plantage-economieën, waar producten als tabak en katoen voor de export werden verbouwd. De dertien koloniën aan de oostkust van Noord-Amerika vormden slechts een deel van het Britse rijk in Amerika. Andere Engelse plantagekoloniën in het Caribische gebied, zoals Barbados en Jamaica, waren winstgevender. Alle Engelse koloniën maakten gebruik van de arbeid van slaafgemaakten, maar in de zuidelijke plantagekoloniën vormden zij een groter deel van de bevolking. De driehoekshandel, waarvoor de Engelsen de Royal African Company oprichtten, was lucratief.</p> <p>Europese kolonisten kwamen in aanraking met Verlichte ideeën zoals de trias politica, het idee van volkssoevereiniteit en van natuurlijke rechten. Zij hadden geen politieke vertegenwoordiging in het parlement in Groot-Brittannië maar betaalden wel belastingen aan dat land. Dat frustreerde de kolonisten. Zij kwamen in 1776 in opstand en vormden een onafhankelijke federale staat, de Verenigde Staten van Amerika.</p> <p>Vanaf het einde van de 18e eeuw kwam in verlichte en in religieuze kringen het abolitionisme op. Een verbod op de slavenhandel in het Britse Rijk in 1807 betekende de</p>

	economische neergang van Barbados en Jamaica. In 1833 verbood Groot-Brittannië slavernij daarna in grote delen van het rijk.
--	--

2. Waardoor werd India in de 19^e eeuw de belangrijkste kolonie binnen het Britse Rijk (1765-1885)?	
Kenmerkende aspecten	
25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
31	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
34	De opkomst van emancipatiebewegingen
	<p>Na de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten verschoof het zwaartepunt van het Britse rijk naar India. Sinds het begin van de 17^e eeuw had de East India Company hier factorijen van waaruit zij handel dreef met de Mogol-vorsten. Toen de positie van deze vorsten verzwakte, breidde de East India Company haar macht over India uit. Het verdrag van Allahabad in 1765 betekende het begin van het Britse rijk in India. Al snel heerste de East India Company over een groot deel van het Indiase subcontinent en was het innen van belasting een belangrijke inkomstenbron.</p> <p>Bij de controle over het Britse rijk en voor het afdwingen en beschermen van de handel speelden de Royal Navy en het Brits-Indische leger een grote rol. Dat leger bestond uit Indiase soldaten onder leiding van Britse officieren. Migratie vanuit Groot-Brittannië was er nauwelijks. Een kleine groep Britten voerde het bestuur over miljoenen Indiërs. Zij maakten hierbij gebruik van het bestaande inheemse bestuur.</p> <p>Hoewel de Britten talrijke Indiase religieuze en sociale gebruiken afwezen, accepteerden veel Indiërs hun gezag. Toen het in 1857 toch tot een opstand kwam onder ontevreden Indiase soldaten sloegen de Britten deze hard neer. India kwam daarna onder direct gezag van de Britse regering. Koningin Victoria werd keizerin van India.</p> <p>Heerschappij over India gaf politiek en militair aanzien maar was voor Groot-Brittannië vooral economisch belangrijk. Zo werden ook in India plantages opgezet voor de teelt van handelsgewassen. Tegelijk werd het subcontinent een belangrijk afzetgebied voor Engelse industrieproducten. De import hiervan concurreerde sterk met de Indiase huisnijverheid.</p>

	<p>Lokaal breidde de Britse koloniale macht zich uit via spoorwegen. Stoomschepen en de opening van het Suezkanaal zorgden daarnaast voor snellere verbinding met het moederland, hetgeen ook grotere controle mogelijk maakte. Vanuit een gevoel van superioriteit voerden de Britten de Engelse taal, hun rechtssysteem en hun onderwijssysteem in. Hoogopgeleide Indiërs richtten hierop in 1885 het Indian National Congress op. In eerste instantie streefden zij naar gelijke kansen binnen het Brits-Indische bestuur. De Britten gaven hier niet aan toe. De ontwikkeling van Groot-Brittannië tot grootmacht bepaalde hun zelfbeeld. Zij zagen het als hun taak om de wereld naar Brits model te beschaven.</p>
--	--

3. Welke rol speelden de koloniën in sociaal- economische ontwikkelingen in Groot-Brittannië (1750-1900)?	
	Kenmerkende aspecten
31	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
32	Discussies over de 'sociale kwestie'
33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme;
	<p>Het bezit van koloniën vergrootte de economische voorsprong die Groot-Brittannië in de 18^e en 19^e eeuw nam op andere landen. In de tweede helft van de 18^e eeuw ontstond in Groot-Brittannië de industriële revolutie. Deze werd mogelijk door uitvindingen zoals de Spinning Jenny en de stoommachine. Door verbeteringen in de landbouw en door ziektebestrijding groeide de bevolking en nam de vraag naar goederen en het aanbod van goedkope arbeid toe. Ondernemers investeerden winsten uit de koloniën in industrie en transport in Groot-Brittannië, waar eerst vaarwegen en daarna spoorwegen werden aangelegd. Grondstoffen, met name katoen, kwamen uit de koloniën in het Caribische gebied, uit de Verenigde Staten en uit India. Daarnaast werd vooral India in de loop van de 19^e eeuw een steeds belangrijkere afzetmarkt voor de katoenindustrie. De Britse markt werd gevoelig voor gebeurtenissen op mondiaal niveau.</p> <p>Door de industrialisatie veranderde het handelskapitalisme in industrieel kapitalisme. Ondernemers streefden naar een liberale markteconomie met vrijhandel en een kleine rol voor de overheid, ook binnen het Britse wereldrijk. Om die vrijhandel af te dwingen zetten Britten desnoods de marine in, ook in gebieden die niet direct gekoloniseerd waren. Ondernemers wilden meer politieke invloed. Die kregen zij met de Reform Bill in 1832.</p>

De industrialisatie leidde tot de vorming van nieuwe sociale klassen. Fabrieksarbeiders leefden en werkten onder slechte omstandigheden in snelgroeiende steden en kwamen in protest. De overheid greep aanvankelijk niet in, maar probeerde vanaf 1833 met de Factory Acts excessen te voorkomen. Mede onder invloed van mensen als Robert Owen wisten arbeiders via vakbonden meer rechten af te dwingen.

Fabrikanten investeerden ook in winstgevende projecten in de koloniën. Londen werd het financiële hart van de wereld. De eerste wereldtentoonstelling in 1851 liet zien dat Groot-Brittannië de werkplaats van de wereld was.

Na 1870 kreeg de Britse industrie te maken met groeiende concurrentie van de Verenigde Staten en Duitsland. Op zoek naar nieuwe markten breidden de Britten hun wereldrijk aan het einde van de 19^e eeuw nog verder uit. Rond 1900 heerste Groot-Brittannië over een kwart van de wereldbevolking.

4.3 HISTORISCHE CONTEXT: DUITSLAND IN EUROPA 1918 -1991

1. Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?	
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
39	De crisis van het wereldkapitalisme
40	Het voeren van twee wereldoorlogen
41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
42	De Duitse bezetting van Nederland
	<p>In de laatste dagen van de Eerste Wereldoorlog werd in het Duitse keizerrijk de republiek uitgeroepen. De sociaaldemocratische regering tekende de wapenstilstand en begon met de opbouw van een parlementaire democratie. Door tegenstand van de conservatieve elite en extremistische groepen van links en rechts was die democratie vanaf het begin wankel. Een groot deel van de Duitse bevolking had weinig vertrouwen in de leiders van de Republiek. Gevoed door de dolkstootlegende hielden zij hen verantwoordelijk voor de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en het opgelegde Verdrag van Versailles uit 1919.</p> <p>De Duitse economie had te lijden van de hoge herstelbetalingen en het verlies van grondstofrijke gebieden. Zij bloeide pas weer op dankzij het Dawesplan en de verzoeningspolitiek met Frankrijk. De beurskrach van 1929 trok Duitsland daarna mee in een diepe economische crisis. Van de hernieuwde politieke instabiliteit profiteerde de NSDAP onder leiding van Adolf Hitler. Door grootscheepse propaganda en paramilitair vertoon groeide deze ultrarechtse en antisemitische partij uit tot een massaorganisatie. Hitler beloofde dat hij alleen het land zou leiden naar welvaart en nationale eenheid en het verdrag van Versailles ongedaan zou maken. Nadat zijn partij bij verkiezingen de grootste was geworden werd hij in 1933 benoemd tot rijkskanselier. Met de machtigingswet, die na de Rijksdagbrand werd aangenomen, zette het parlement zichzelf buitenspel en kwam de Republiek van Weimar ten einde.</p> <p>Direct na hun aantreden begonnen de nazi's met de opbouw van een totalitair regime. Met terreur en propaganda nazificeerden zij de samenleving. Tot de eerste slachtoffers behoorden politieke tegenstanders, gevolgd door degenen die niet tot de <i>Volksgemeinschaft</i> behoorden. Doordat het regime snel economisch herstel leek te realiseren kreeg het lang steun van grote delen van de bevolking.</p> <p>De eis tot aansluiting van Duitstalige gebieden leidde tot de Conferentie van München in 1938. Met de appeasementpolitiek probeerde Groot-Brittannië oorlog nog te voorkomen. Na de inval in Polen in 1939 verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland de oorlog. Dat</p>

	veroverde snel grote delen van Europa, waaronder Nederland, stelde daar de rechtsstaat buiten werking en voerden arbeidsdienst in. In het bijzonder joden werden overal systematisch uitgesloten van het openbare leven en uiteindelijk getransporteerd naar vernietigingskampen.
--	---

2. Hoezeer beïnvloedde het ontstaan en het verloop van de Koude Oorlog de geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog (1945-1961)?	
	Kenmerkende aspecten
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
	<p>Na een harde strijd versloegen de westerse geallieerden en de Sovjet-Unie Duitsland, dat zich in mei 1945 onvoorwaardelijk overgaf. Het land was sociaal, economisch, politiek en moreel ontwricht; de buitengrenzen waren verlegd en een grote stroom aan <i>Heimatvertriebene</i>, terugkerende soldaten en slachtoffers van het naziregime kwam op gang. Volgens afspraak verdeelden de geallieerden Duitsland in vier bezettingszones, Door verschil in opvatting over de opbouw van naoorlogs Europa en het bewaren van vrede rezen er spanningen tussen de Sovjet-Unie en de westerse geallieerden. In de sovjetzone wilde Stalin communistische regimes installeren. Met de Trumandoctrine, het Marshallplan en het stimuleren van Europese eenwording wilden de Verenigde Staten een dam opwerpen tegen communistische expansie. Tijdens de Blokkade van Berlijn in 1948 wisten de Amerikanen West-Berlijn door een luchtbrug te behouden.</p> <p>In de westelijke bezettingszone werd in 1949 de Bondsrepubliek Duitsland opgericht, met West-Berlijn als onderdeel ervan. In de sovjetzone werd hierop in hetzelfde jaar de Duitse Democratische Republiek opgericht, een volksdemocratie naar het model van de Sovjet-Unie.</p> <p>Door het beleid van Adenauer, gericht op snelle integratie in het Westen, en door het <i>Wirtschaftswunder</i> ontwikkelde West-Duitsland zich in de jaren 1950 tot een stabiele democratie. Het land werd lid van internationale organisaties zoals de NAVO en de EGKS. Adenauer erkende de DDR niet en hield vast aan het ideaal van Duitse eenheid. Onder Ulbricht werd de DDR in de jaren 1950 een totalitaire dictatuur naar voorbeeld van de Sovjet-Unie. Vooral na de mislukte opstand in 1953 stond haar bevolking onder strenge</p>

controle van de *Staatssicherheitsdienst*. Door deelname aan het Warschaupact en de Comecon werd de DDR een integraal deel van het Oostblok. Herstelbetalingen aan de Sovjet-Unie en een slecht functionerende planeconomie zorgden voor economische malaise. Op zoek naar politieke en economische vrijheden vluchtten DDR-burgers naar het Westen, hetgeen met de bouw van de Berlijnse muur in 1961 stopte. De Verenigde Staten erkenden de invloedssfeer van de Sovjet-Unie en grepen niet in.

3. Wat verklaart de hereniging van beide Duitslanden en hun succesvolle integratie in Europa (1961-1991)?	
	Kenmerkende aspecten
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
	<p>Vanaf de jaren 1960 verbeterden de relaties tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Tijdens deze detente probeerde Brandt met zijn <i>Ostpolitik</i> de relatie met de DDR en andere Oost-Europese landen te verbeteren. In 1972 erkenden de BRD en de DDR elkaar als gelijkwaardige staten in de internationale politiek. Toch hield de Bondsrepubliek vast aan het streven naar Duitse eenheid. Om de goede verhouding met het Westen te waarborgen zette Brandt zich actief in voor Europese integratie. DDR-leider Honecker stond open voor de <i>Ostpolitik</i> maar zag de Duitse deling als definitief.</p> <p>In de tweede helft van de jaren 1980 probeerde Gorbatsjov de Sovjet-Unie met zijn beleid van glasnost en perestrojka te hervormen. Omdat voor het slagen daarvan medewerking van het Westen nodig was liet hij de Brezjnevdoctrine los. De DDR-leiding keerde zich af van deze liberale koers van de Sovjet-Unie omdat zij de gevolgen van hervormingen vreesde. Veel inwoners van de DDR, die via de televisie het leven in West-Duitsland zagen, waren ontevreden. In 1989 ontstond een protestbeweging voor meer vrijheid en politieke hervormingen in de DDR. Via enkele Oost-Europese landen, die in 1989 hun grenzen hadden opengesteld, trokken veel DDR-burgers naar het Westen. Op 9 november 1989 viel de Berlijnse muur. Het jaar erop, in 1990, werd Duitsland herenigd, met Berlijn als nieuwe hoofdstad. Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie kwam in 1991 de Koude Oorlog ten einde.</p> <p>In ruil voor Franse steun voor de hereniging en de uitbreiding van de Europese Unie met landen uit het voormalige Oostblok accepteerde Bondskanselier Kohl de invoering van de euro. Op binnenlands gebied worstelde het nieuwe Duitsland met de integratie van de voormalige DDR. Naast de hereniging vormde ook immigratie een uitdaging voor de Duitse</p>

democratie. Het verenigde Duitsland integreerde snel in Europa, waarin het steeds meer een leidende rol op zich nam.
--

4.4 HISTORISCHE CONTEXT: NEDERLAND 1948-2008

1. Waardoor veranderden de maatschappelijke verhoudingen in Nederland van 1948 tot 1978?	
Kenmerkende aspecten	
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
49	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen
	<p>Na de Tweede Wereldoorlog werden de verzuilde verhoudingen van voor de oorlog aanvankelijk hersteld. Nederland begon aan een snelle wederopbouw, waarbij de Marshallhulp steun bood. De Koude Oorlog en het begin van Europese samenwerking lieten zien dat Nederland niet langer een neutraliteitspolitiek voerde.</p> <p>Direct na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een babyboom. De natuurlijke bevolkingsgroei zette zich in de eerste decennia na de oorlog voort. In de jaren 1950 en 1960 kende Nederland een periode van economische groei en toenemende industrialisatie. Met geleide loonpolitiek stimuleerden de rooms-rode regeringen de export en de werkgelegenheid. Daarnaast profiteerde Nederland van het economisch herstel van Duitsland en de vondst van aardgas in Groningen.</p> <p>Leidend was het idee van een maakbare samenleving met meer economische gelijkheid als ideaal. Door de toenemende welvaart konden politici en sociale partners samen bouwen aan een verzorgingsstaat. Na de invoering van de AOW in 1957 werd sociale wetgeving verder uitgebreid.</p> <p>Vanaf het begin van de jaren 1960 stegen de lonen sterk. In Nederland ontstond een consumptiemaatschappij. In veel huishoudens deden apparaten hun intrede en voor steeds grotere groepen werd een vakantie mogelijk, ook in het buitenland. De groeiende welvaart ging hand in hand met verstedelijking en groeiende mobiliteit.</p> <p>Na de jaren 1950 was er sprake van ontzuiling van het sociale en het politieke leven. Nieuwe politieke partijen en omroepen, zoals D'66 en Veronica, kwamen op en er ontstond een jongerencultuur. De jeugd kreeg de beschikking over meer vrije tijd en geld en een deel van de jongeren volgde steeds langer onderwijs. Mede onder invloed van popmuziek uit Engeland en de Verenigde Staten ontstonden er vanaf het eind van de jaren 1950 jongerenbewegingen, zoals de nozems. In de jaren 1960 begonnen groepen jongeren, zoals de provo's en de hippies, zich te verzetten tegen de</p>

	<p>consumptiemaatschappij. Zij bespotten het gezag van oudere generaties en eisten meer inspraak.</p> <p>De positie van vrouwen veranderde. In 1956 kwam een einde aan de wettelijke handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen. Later streeden feministes van de tweede golf, zoals Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina, voor gelijke rechten en kansen. De introductie en acceptatie van de anticonceptiepil, nieuwe echtscheidingswetgeving en onderwijsdeelname van meisjes zorgden voor grote, soms ook plotselinge maatschappelijke veranderingen.</p> <p>Begin jaren 1950 was Nederland een emigratieland van waaruit mensen naar landen als Australië, Nieuw-Zeeland en Canada trokken. De dekolonisatie van Indonesië en Suriname zorgde voor de al dan niet vrijwillige komst van groepen migranten naar ons land. Vanaf eind jaren 1960 huurden werkgevers zogenoemde gastarbeiders in, eerst uit Zuid-Europa, later uit Turkije en Marokko, die later ook het recht kregen op gezinshereniging.</p> <p>De oliecrisis maakte in 1973 een einde aan jarenlange economische groei. Nederland kon de gevolgen daarvan nog enkele jaren opvangen. Rond 1980 was er sprake van een economische crisis die de samenleving en de verzorgingsstaat onder druk zette.</p>
--	---

2. Waardoor veranderden de maatschappelijke verhoudingen in Nederland tussen 1978-2008?	
	Kenmerkende aspecten
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
49	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen
	<p>Tijdens de economische crisis van de jaren 1980 rees kritiek op de verzorgingsstaat, die te bureaucratisch en te duur werd bevonden. Regeringen onder Lubbers kozen voor een liberaal beleid. Zij voerden een bezuinigingspolitiek, beperkten de verzorgingsstaat en privatiserden staatsbedrijven. Het poldermodel garandeerde daarbij politieke en economische rust.</p> <p>Aan het einde van de jaren 1980 herstelde de economie zich. Als handelsland profiteerde Nederland van de Europese samenwerking en de globalisering. Nederland was voorstander van verdere samenwerking in Europa. Afgesloten onder Nederlands voorzitterschap, legde het Verdrag van Maastricht de basis voor de Europese Unie en de invoering van de euro. Tot 2008 kende Nederland een grote economische bloei, maar ook een toename van de sociale verschillen.</p>

In plaats van het sociaaldemocratische idee van de maakbare samenleving was een liberaal vertrouwen in de zelfredzaamheid van burgers dominant geworden. De kleinere rol van de overheid, de grotere rol van de commercie en de ontzuiling maakten verdergaande individualisering mogelijk. Wetten en beleid, zoals het gedoogbeleid ten aanzien van softdrugs en de Algemene Wet Gelijke Behandeling, ondersteunden dit. Internationaal liep Nederland voorop met onder andere de regeling van het homohuwelijk en de euthanasiewetgeving. Het leverde een beeld op van een welvarende, vrije en zeer tolerante samenleving.

Nederland moest in de jaren 1990 haar plaats in Europa en de wereld opnieuw bepalen. Tot in de jaren 1980 zag Nederland zich als gidsland. Er waren grote demonstraties tegen de plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied. Door het einde van de Koude Oorlog kreeg de NAVO een andere rol en werden NAVO en de Europese Unie sterk uitgebreid. In Europa werd de Nederlandse invloed hierdoor kleiner. Na de val van Srebrenica werd Nederland terughoudender in haar internationale ambities.

Na de jaren 1960 was de jeugdcultuur gefragmenteerd geraakt. Jongeren van diverse sociale en etnische achtergronden ontwikkelden hun eigen stijlen. Tijdens de economische crisis kwamen de punk- en kraakbeweging op. Punkers hadden weinig geloof in de toekomst; de verwante kraakbeweging bekritiseerde de woningnood en verzette zich, soms ook met geweld, tegen de bestaande orde. In de Verenigde Staten zetten Afro-Amerikaanse jongeren zich met rapmuziek af tegen het racisme in hun omgeving. Ook in Nederland werd rap vanaf de jaren 1990 een toonaangevende jeugdcultuur. De gabbercultuur, die in dezelfde tijd in Nederland ontstond, was apolitiek.

De introductie van internet, de doorbraak van de mobiele telefoon en de komst van digitale sociale netwerken veranderden de communicatie. Niet alleen de leefstijl van jongeren, maar ook die van ouderen, raakte daardoor meer geglobaliseerd. De digitale revolutie werd in Nederland snel opgepakt.

Migratie nam verder toe. Door het Verdrag van Schengen werd vanaf het midden van de jaren 1980 vrij verkeer van personen binnen Europa mogelijk. Dit bevorderde de internationale oriëntering van Europese burgers. Zo studeerden steeds meer studenten een periode in het buitenland. Bij conflicten en humanitaire crises in de wereld liep de instroom van asielzoekers soms sterk op. Verschillende Nederlandse kabinetten en vrijwel alle politieke partijen ondersteunden tot het einde van de jaren 1990 het idee van een multiculturele samenleving.

Rond 2000 nam de polarisatie in Nederland toe. Niet iedereen profiteerde van de economische groei. Mensen ervoeren een kloof tussen burgers en politiek en verzetten zich tegen Europese samenwerking en het multiculturalisme. Over migratie en de rol van de islam in een open samenleving ontstonden heftige debatten. De terreuraanslagen van 11 september 2001 en de moord op de politicus Pim Fortuyn in 2002 joegen angst aan en vergrootten de tegenstellingen.

<p>Vanaf 2002 werd het multiculturalisme vervangen door beleid dat gericht was op integratie of assimilatie van groepen migranten. Een nieuwe economische crisis die in 2008 uitbrak toonde opnieuw de tegenstellingen die in de samenleving waren ontstaan. Tegelijkertijd behoorde Nederland in het eerste decennium van de 21^e eeuw nog altijd tot de welvarendste, gelukkigste en meest gelijkwaardige landen van de wereld.</p>

4.5 TOELICHTING KENMERKENDE ASPECTEN LOS VAN DE HISTORISCHE CONTEXTEN

In onderstaand overzicht zijn diverse kenmerkende aspecten die niet of zeer beperkt in historische contexten zijn gespecificeerd van een toelichting voorzien. Dit is gedaan naar aanleiding van ervaringen met de pilot eindexamens om zodoende de toetsbaarheid van deze kenmerkende aspecten in het centraal examen te vergroten. Doordat de historische contexten zijn gewijzigd, is bij enkele kenmerkende aspecten die niet meer terugkeren in een context, een nieuwe toelichting opgenomen. Deze nieuwe toelichtingen zijn geel gearceerd in de derde kolom.

De kenmerkende aspecten uit de eerste vier tijdvakken (1 t/m 17) staan niet in dit overzicht aangezien deze niet in het centraal examen worden getoetst. Deze kenmerkende aspecten dienen wél in het schoolexamen terug te komen.

	Kenmerkend aspect	Toelichting op oriëntatiekennis
18	Het begin van de Europese overzeese expansie	HC Hierbij wordt voorts gedacht aan oorzaken en gevolgen.
19	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling	Hierbij wordt gedacht aan Italië vanaf het midden van de 14 ^e eeuw.
20	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid	Hierbij wordt gedacht aan bouwkunst, beeldende kunst en het humanisme.
21	De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had	HC Hierbij wordt voorts gedacht aan het ontstaan en de verspreiding van de ideeën van Luther en Calvijn.
22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat	
23	Het streven van vorsten naar absolute macht	
24	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek	
25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie	HC
26	De wetenschappelijke revolutie	Hierbij wordt gedacht aan de wetenschappelijke methode in de exacte wetenschappen: theorieën en wetten

	Kenmerkend aspect	Toelichting op oriëntatiekennis
		komen voortaan tot stand op grond van redeneren en waarnemen in combinatie met experimenteren.
27	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen	HC
28	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)	
29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme	HC
30	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap	HC
31	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving	HC
32	Discussies over de 'sociale kwestie'	HC
33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie	HC
34	De opkomst van emancipatiebewegingen	HC
35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces	HC
36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.	HC
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie	HC
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme	HC

	Kenmerkend aspect	Toelichting op oriëntatiekennis
39	De crisis van het wereldkapitalisme	HC
40	Het voeren van twee wereldoorlogen	HC
41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden	HC
42	De Duitse bezetting van Nederland	HC
43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering	
44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme	Hierbij wordt gedacht aan opkomend nationaal bewustzijn en verzet in koloniën, dat door de wereldoorlogen werd versterkt
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog	HC
46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld	HC
47	De eenwording van Europa	HC
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen	HC
49	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.	HC In het centraal examen worden "pluriforme en multiculturele samenlevingen" als één begrip gehanteerd.

BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA GESCHIEDENIS HAVO

In onderstaande tekst zijn de kenmerkende aspecten in domein B voorzien van nummering. Zie voor de formele tekst van het examenprogramma Examenblad.nl.

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Historisch besef
Domein B	Oriëntatiekennis
Domein C	Thema's
Domein D	Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
Domein E	Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A en B, de tijdvakken 5 t/m 10.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A, domein B de tijdvakken 1 t/m 4 en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:

- gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdlijn of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
- met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn.

2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:

- tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
- tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
- tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
- tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
- tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16e eeuw;
- tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17e eeuw;
- tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18e eeuw;
- tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19e eeuw;
- tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw;

- tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw.

3. De kandidaat kan:

- de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
- uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.

4. De kandidaat kan:

- in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
- de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;

5. De kandidaat kan:

- een vraag formuleren;
- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:

- in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
- onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken en gevolgen.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:

- het onderscheid tussen feiten en meningen;
- tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
- de rol van waardepatronen in heden en verleden;
- het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:

- de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
- bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
- uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

1. de levenswijze van jagers-verzamelaars;
2. het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
3. het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

4. de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
5. de klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
6. de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
7. de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa;
8. de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

9. de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
10. het ontstaan en de verspreiding van de islam;
11. de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
12. het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

13. de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
14. de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;
15. het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
16. de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
17. het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

18. het begin van de Europese overzeese expansie;
19. het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
20. de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;
21. de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
22. het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

23. het streven van vorsten naar absolute macht;
24. de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
25. wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
26. de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

27. rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
28. voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
29. uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
30. de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

31. de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
32. discussies over de 'sociale kwestie';
33. de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
34. de opkomst van emancipatiebewegingen;
35. voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
36. de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

37. de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
38. het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
39. de crisis van het wereldkapitalisme;
40. het voeren van twee wereldoorlogen;
41. racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
42. de Duitse bezetting van Nederland;
43. verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
44. vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

45. de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
46. de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
47. de eenwording van Europa;
48. de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
49. de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:

- aan de hand twee nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

BIJLAGE 2: LITERATUUR

Voor de historische context 'het Britse rijk' zijn door een vakreferent de volgende titels genoemd die van hulp kunnen zijn voor docenten in de voorbereiding van hun onderwijs over deze context.

- Wim Klooster, *Revolutions in the Atlantic World, a comparative history* (New York, NYU Press 2009).
Een toegankelijk boek waarin een overzicht wordt geboden van vier grote revoluties: de Amerikaanse Revolutie, de Franse Revolutie, de Haïtiaanse revolutie en de revoluties in Spaans Amerika. Dit zet de gebeurtenissen van dat wat er in de aanloop naar het ontstaan van de VS gebeurde mooi in Atlantisch, internationaal perspectief. Bovendien biedt het een helder overzicht van de gebeurtenissen in (o.a.) de Amerikaanse Revolutie.
- C.A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914* (Oxford, Blackwell Publishing 2004).
Wat uitgebreider overzichtswerk over 'global history'. Het plaatst ontwikkelingen die historici normaal vooral in Europa hebben bekeken (zoals de Industriële revolutie) in een internationaal perspectief, en laat zien hoe de moderne wereld uit mondiale ontwikkelingen is ontstaan. Goed leesbaar, wel uitgebreid, je zou dus ook delen hieruit kunnen kiezen die relevant zijn voor het thema.
- David Armitage and Michael J. Braddick (eds), *The British Atlantic World, 1500-1800* (Palgrave Macmillan 2009).
Een bundel wetenschappelijke artikelen over de Britse activiteiten in de Atlantische wereld. Hierin wordt zeker niet alleen naar de Verenigde Staten gekeken, maar worden Engelse activiteiten in een breder perspectief geplaatst aan de hand van verschillende thema's.
- April Lee Hatfield, *Atlantic Virginia: Intercolonial Relations in the Seventeenth Century* (Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004).
Dit boek gaat over de geschiedenis van de Engelse kolonie Virginia in de zeventiende eeuw. Het legt met name nadruk op de contacten die de kolonisten met anderen hadden: de oorspronkelijke bevolking van Amerika, en andere koloniën. Academisch onderzoek, wel goed leesbaar maar niet een kort overzichtswerk: dit is interessant als je echt wat dieper op vroege koloniale geschiedenis in Noord-Amerika wil gaan.
- Sean P. Harvey, 'Ideas of race in early America'
voor als je meer wil lezen over de interacties van Europeanen met andere volken in de koloniën en de ideeën die ontstonden over andere volken, zoals de oorspronkelijke bevolking of de slaafgemaakte Afrikanen, in deze periode.
<http://americanhistory.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-262>
- Sven Beckert, *Katoen. de opkomst van de moderne wereldeconomie.* (Amsterdam, Hollands Diep 2016; Engels origineel, 2015)

BIJLAGE 3: LIJST VAN KENMERKENDE ASPECTEN OPGENOMEN IN HET BRONNENKATERN VAN HET CENTRAAL EXAMEN HAVO

Kenmerkende Aspecten

tijdvak 5

- het begin van de Europese overzeese expansie
- het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling
- de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid
- de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
- het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

tijdvak 6

- het streven van vorsten naar absolute macht
- de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
- wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
- de wetenschappelijke revolutie

tijdvak 7

- rationeel optimisme en ‘verlicht denken’ dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
- uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

tijdvak 8

- de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- discussies over de ‘sociale kwestie’
- de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- de opkomst van emancipatiebewegingen

- voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

tijdvak 9

- de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- de crisis van het wereldkapitalisme
- het voeren van twee wereldoorlogen
- racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
- de Duitse bezetting van Nederland
- verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
- vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

tijdvak 10

- de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- de eenwording van Europa
- de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
- de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

COLLEGE VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Het College voor Toetsen en Examens is namens de overheid verantwoordelijk voor de kwaliteit en het niveau van de centrale examens en toetsen in Nederland. Het heeft verschillende examens en toetsen onder zijn hoede.

[cvte.nl](https://www.cvte.nl)

SAMEN BOUWEN WE AAN GOEDE TOETSEN EN EXAMENS

 Centrale Eindtoets primair onderwijs: de eindtoets die de overheid aanbiedt aan leerlingen uit groep 8. De uitkomst is een advies voor het best passende brugklatype. [Centraleeindtoetspo.nl](https://www.centraleeindtoetspo.nl)

 Centrale examens voortgezet onderwijs: het centrale deel van de eindexamens vmbo, havo of vwo. Het diploma geeft toegang tot passend vervolgonderwijs. [Examenblad.nl](https://www.Examenblad.nl)

 Staatsexamens voortgezet onderwijs: examens voor iedereen die individueel of op vso-scholen niet in staat is via het regulier voortgezet onderwijs examen af te leggen. [Staatsexamensvo.nl](https://www.Staatsexamensvo.nl)

 Centrale examens middelbaar beroeps-onderwijs: centrale examens Nederlandse taal en Engels voor studenten in het mbo. De uitkomst is onderdeel van het mbo-diploma. [Examenbladmbo.nl](https://www.Examenbladmbo.nl)

 Staatsexamens Nederlands als tweede taal: examens Nederlandse taal voor iedereen die Nederlands niet als moedertaal heeft. Het diploma toont aan dat het Nederlands voldoende is voor werk of opleiding. [Staatsexamensnt2.nl](https://www.Staatsexamensnt2.nl)